

ГЕРОНТОГЕНЕЗ АНТИЦИПАЦІЇ

Проаналізовано різні точки зору на антиципаційні здатності людей похилого віку. Розкрито сутність геронтогенезу антиципації людей передпенсійного та раннього пенсійного віку.

Ключові слова: геронтогенез антиципації, старість, досвід, автобіографічна антиципація.

Актуальність проблеми. Важливою соціально-психологічною проблемою сьогодення є процес старіння людської популяції, який значною мірою залежить від рівня суспільно-економічного розвитку держави. Дані демографічного прогнозу свідчать про постійне зростання кількості осіб похилого віку в загальній структурі населення нашої держави. Сьогодні кожний п'ятий житель України досяг 60-річного віку. Число людей 65 років і старших, котрі у 1994 році склали 14%, у 2025 році збільшиться до 21%.

Проблемам особистісного розвитку в період похилого віку і старості присвячена велика кількість досліджень [1; 4; 7; 9; 13]. Зокрема, Н.В. Андрєєв, С.Є. Піняєва розглядали питання особистісного і професійного розвитку в період зрілості. Проблеми особистісних змін у старості, а також особливості життєвого шляху людей похилого віку проаналізовано в роботах Н.А. Логінової, Г. Томе. У працях Л.В. Бороздіної та О.М. Молчанової основна увага приділялась дослідженню самооцінки в похилому віці. Є.І.Холостова, Н.П. Шукіна розглядають питання соціально-психологічної допомоги в період пізнього віку. Основні механізми старіння, серед них і психологічні, розглядали Ж.А. Медведєв, В.В. Безруков, Г.М. Бутенко, Н.В. Паніна, а медико-психологічні питання пізнього віку – У. Риспаєв, О.К. Кульчицький та інші вчені.

Проте в науковій літературі на даний момент відсутнє джерело, що вміщує систематизовані дані стосовно проблеми геронтогенезу антиципації. Саме тому **метою** даної роботи є теоретичне дослідження геронтогенезу антиципації в психологічній літературі.

Виклад результатів теоретичного аналізу проблеми. Формально початком старості можна вважати вік, досягнення якого надає людині право залишити роботу і перейти на державне утримання. Фактично ж ця вікова межа дуже розмита. Бо далеко не всі залишають роботу з досягненням пенсійного віку. Неоднорідними є також фізичний та психологічний стан і самопочуття шестидесятирічних людей. Тому щодо встановлення хронологічних рамок геронтогенезу ведуться численні дискусії.

У контексті дослідження геронтогенезу антиципації є важливим вже сам факт отримання людиною права припинити професійну діяльність. Адже це змушує людину розв'язувати надзвичайно важливу біографічну проблему приймати рішення продовжувати працювати чи перейти на іншу, більш легку, роботу або ж зовсім відійти від професійних справ [6]. Якщо людина припиняє працювати, то закінчується і розвиток важливого для дорослої людини різновиду антиципації.

Але якщо людина похилого віку продовжує працювати, то чи позначається її вік на її професійному антиципуванні? Спеціальних досліджень щодо цього недостатньо. Життєві спостереження щодо цієї проблеми суперечливі. З одного боку, досягнення похилого віку пов'язують з набуттям великого професійного досвіду, що

є важливою основою передбачення та планування. З другого боку, висловлюються і протилежні думки. Так, наприклад, К. Висьневська-Рошковська пише, що "практична мудрість у старості не втрачається, навпаки, по мірі накопичення досвіду зростає, набуваючи дещо іншого відтінку. Щоправда, здатність прогнозувати і прагнення до нових звершень найчастіше слабнуть" [4, с. 52].

А. Кларк, аналізуючи здатність до науково-технічного прогнозування, підкреслює різке її погіршення у літніх вчених. З властивим йому гумором він навіть сформулював особливий "закон Кларка": "Коли видатний, але вже літній вчений заявляє, що якась ідея здійсненна, він майже завжди правий. Коли він заявляє, що якась ідея нездійсненна – він, імовірно, всього, помиляється" [6, с. 38]. При цьому А. Кларк вважає, що блискучих винятків з цього закону дуже небагато. І завершує свої міркування таким зауваженням: "... вчені, старші п'ятдесяти років, придатні тільки для засідань наукових рад, а від лабораторій їх треба всіма силами тримати подалі!" [8, с. 38].

Напевно, причина вищезгаданих суперечливих точок зору на антиципаційні здатності людей похилого віку коріниться у складності розвитку феномена професійної антиципації і неоднозначності набуття великого професійного досвіду. Останній, напевно, може і покращувати антиципування, створюючи для нього відповідну базу, і погіршувати, створюючи умови для упередженості та консерватизму. Говорячи образно, досвід може і відкривати очі у майбутнє, і накладати на них шори. Але у цілому досвід дає все ж таки більше користі, ніж шкоди.

Якщо у людини в процесі геронтогенезу починає слабнути працездатність, то це трапляється, як правило, за рахунок інволюції не антиципаційних, а інших складових. У першу чергу це стосується необхідного для професійної діяльності мінімуму здоров'я, фізичної сили, витривалості, швидкості тощо. Більше того, розвиток саме антиципації на пізніх етапах професійної кар'єри дозволяє до певної міри компенсувати послаблення інших компонентів у структурі професійної здатності. Прекрасною ілюстрацією тому можуть бути спостереження спеціаліста з гігієни фізичної культури Ф. Лагранжа: "У фехтуванні майстер, безперечно, втрачає з роками свої фізичні якості, і все ж таки у 45 років багато фехтувальників нітрохи не нижчі себе самих. Річ у тім, що одночасно з погіршенням їхніх чисто тілесних якостей у них розвивається якість інтелектуального порядку, те, що у фехтуванні називають "судженням" (judgement). У фехтувальника немає вже колишньої сили у руках, але більше винахідливості (d'a rporos): зір не такий гострий, але зате у нього більше вірності погляду, окоміру (de d'oeil), тобто впевненого проникнення у наміри противника. І хіба не на результатах досвідченості ґрунтується це судження, яке швидше блискавки, завдяки якому ви протиставляєте шпazi противника тверду відсіч (une raf ferme), не шукаючи її від лінії до лінії, але непохитно очікуючи її саме там, куди вона повинна прийти: неначе свого роду прозріння (divination) відкрило вам, що ваш супротивник спрямує свою атаку у сексту, не у квартиру. Старий фехтувальник бився (a tate) зі стількома супротивниками, що дійшов до точної класифікації різних манер і різних темпераментів. Після однієї-двох "оманливих атак" він вже знає не тільки силу, але й стиль супротивника. Він угадує його наміри шляхом свого роду "обчислення ймовірностей", майже рівноцінного з достовірністю" [2, с. 263 – 264].

Проте як би антиципаційні здатності не компенсували регресування інших складових професійної здатності, настає час, коли ця компенсація вже стає недостатньою і літня людина змушена полишати свою професійну діяльність, хоча сама професійна антиципація ще лишається у своєму розвої. Враховуючи це, у багатьох сферах професійної діяльності літніх людей використовують як консультантів, наставників, радників, і їхня професійна антиципація продовжує служити загальній справі. Хоча якщо професійна діяльність людини є перш за все розумовою і невисокі вимоги ставять до фізичних даних, то людина може повноцінно працювати і упродовж практично всього геронтогенезу.

Досягнення пенсійного віку, як уже зазначалося, ставить нові запити і перед автобіографічною антиципацією. Людині треба визначити, як жити на якісно новому відрізку життя. Але вихід на пенсію хоч і може бути чітко окреслений хронологічно, проте у психологічному плані ця подія, по суті, трансформується у процес, що має досить широкі межі і може розпочатися задовго до фактичного припинення роботи. Як пише В. Д. Шапіро: "Перехід від активної праці до повної незайнятості занадто значний факт, щоб, підходячи до пенсійного віку, люди не співвідносили б з майбутнім виходом на пенсію своїх планів на більш-менш віддалене майбутнє. Іншими словами, людина "приміряється" до ролі пенсіонера, її можливостям і обмеженням, оцінює ситуацію, в якій вона знаходиться тепер, і може завчасно або приймати, або відкидати для себе перспективу стати пенсіонером зараз же після отримання права на пенсію" [17, с. 31].

Але треба відмітити також, що попри всю радикальність такої події, як вихід на пенсію, далеко не всі люди передпенсійного віку достатньо ретельно аналізують свої життєві перспективи і будують достатньо визначені плани щодо пенсійного періоду [5; 11]. У дослідженнях Н. В. Паніної було встановлено, що у багатьох людей відсутні не тільки плани на щонайближчий період життя, але і загальні життєві цілі. Значна частина людей як на основну життєву мету вказували, що вони бажають "спокійно дожити" або навіть "спокійно померти". Життєві плани багатьох літніх людей пов'язані зі справами і турботами їхніх дітей та онуків. Однак такого роду компенсація часто призводить до напруженості у сімейних відносинах, тому що у такому разі літні батьки відчувають настійну необхідність і повне право диктувати дорослим дітям їхній спосіб життя, а із розходження поглядів виникають конфлікти" [12, с. 240 – 241].

Причину слабкої сформованості життєвих планів у багатьох людей передпенсійного віку і раннього пенсійного Н. В. Паніна вбачає у невизначеності з боку суспільства соціального статусу пенсіонера. Рольові та вікові очікування до них укладаються у таке досить розмите формулювання, як "заслужений відпочинок". І якщо для інших вікових категорій нормативні зразки поведінки добре розписані, а спеціальні соціальні інституції здійснюють підготовку до нових соціальних ролей (школа, ВНЗ та інші навчальні заклади), то до ролі пенсіонера

суспільство своїх членів спеціально практично не готує. Це виливається у труднощі побудови людьми достатньо визначених життєвих планів на період старості. При такому стані речей людині, що досягла пенсійного віку, треба покладатися більше на власні антиципаційні здатності, ніж на соціально запропоновані досить невизначені етапи життєвого шляху на період геронтогенезу.

Від того, наскільки успішно вдалося побудувати визначені життєві плани на майбутнє, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Результати досліджень Н. В. Паніної свідчать про те, що особи, які мали у передпенсійному віці певні життєві цілі й конкретні плани їх реалізації, значно безболісніше адаптувалися до статусу пенсіонерів, за всіма охопленими дослідженням параметрами психологічного комфорту мали більш високі показники; серед осіб передпенсійного віку лише незначна частка людей мала певну життєву перспективу [12, с. 16].

Таким чином, від розвитку здатності до автобіографічного антиципування значною мірою залежить і психологічне самопочуття і навіть психічне здоров'я літніх людей. При цьому в умовах соціальної нестабільності труднощі автобіографічного антиципування людей пенсійного віку особливо загострюються. Перехід до якісно нового етапу життєвого шляху у них відбувається на тлі якісно нових і непростих соціальних умов. Тому побудова життєвих планів щодо пенсійного відрізка життєвого шляху у сьогоденних людей похилого віку є більш складним завданням, ніж це було у недалекому минулому. Песимізм і почуття безперспективності серед літніх людей стали особливо поширеними. Ця обставина не може не викликати стурбованість, бо наявність позитивної перспективи є важливим чинником серед тих, які визначають тривалість життя. Як зауважував З. І. Френкель: "Особливо у старості сприяють продовженню життя плани і починання. Засоби, що розширюють межі життя в уяві, можуть сприяти деякою мірою і фізичному його продовженню, аби тільки ці починання не містили нічого небезпечного і ухиляли людину від ідеї кінця її життєвого поприща" [14, с. 72].

На складність автобіографічного антиципування на початку геронтогенезу вказують і дані П. Д. Шапіро. Вивчення очікувань стосовно позитивних і негативних наслідків виходу на пенсію показує, що вони істотно відрізняються після входження у пенсійний період. У цілому літні люди схильні недооцінювати позитивні сторони цього життєвого етапу і переоцінювати негативні. Особливо це стосується очікувань погіршення здоров'я. Фактично погіршення здоров'я невдовзі після припинення роботи зустрічається утричі рідше, ніж очікується. Очікують самотності 23 % людей перед початком пенсійного періоду, а потім фактично відмічають тільки 8 %, погіршення матеріального становища побоюються 36 %, а в дійсності потім переживають тільки 20 % і т.п. "Таким чином, – резюмує В. Д. Шапіро, – ситуація, в якій опиняється літня людина, що остаточно припинила трудову діяльність у суспільному виробництві, криє у собі багато нових, часто несподіваних для неї моментів" [17, с. 59].

Важливим моментом автобіографічного антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті [15; 16]. І хоча ця проблема є актуальною для всіх вікових етапів, окрім хіба що раннього дитинства, лише літньою людиною вона починає антиципуватися як близька і неминуча подія. До того часу смерть уявляється як щось абстрактне, віддалене і настільки емоційно не переживається. Це привносить у похилий вік душевну кризу, викликану усвідомленням різкого скорочення життєвої перспективи, конфлікт між почуттям осмисленості життя і відчаєм, що спричинений страхом смерті. Але, на нашу думку, при всій полярності таких явищ як життя і смерть, їх протилежність у смисловому плані відносна. Тому смисл смерті для людини це, по суті, зворотна сторона сенсу життя. І якщо для особистості не визначене відношення до смерті, то достатньої повноти не буде і в осягненні сенсу життя. Але сучасне наше суспільство у процесі соціалізації погано озброює людину чіткими установками до проблеми смерті.

Подібна тема хоч і не є забороненою темою розмов, але і не вважається достатньо пристойною. Така невизначеність сучасної нашої культури до проблеми смерті спричиняє багатьох літніх людей розв'язувати її шляхом звертання до більш ранніх культурних трактовок смерті, які дає релігія. Адже одна з найважливіших функцій релігії, як зауважував І. Мечников, полягає у переборенні людиною страху смерті. Це, напевно, і є причиною підвищення релігійності людей у старості [10].

Але все, що раніше було сказано, стосується геронтогенезу антиципації в умовах фізіологічного старіння, яке лишає антиципаційні здатності добре збереженими. При патологічному старінні може спостерігатися і деградація антиципування, у тому числі й автобіографічного. Такі висновки можна зробити і на підставі досліджень В. В. Болтенко, які свідчать про те, що процес старіння осіб у будинках-інтернатах для літніх людей проходить такі етапи: обмежена трудова активність, спілкування як остання соціальна спрямована діяльність, "егоцентрична" активність, оборненість у світ минулого, фаза аутизації і повного згасання особистості [3].

З кожним із цих етапів звужується і діапазон активності, і рівень саморегуляції, і смислова сфера особистості, система її цінностей. Поступово відмирають соціогенні потреби і все більше оголюються потреби вітальні. Разом з цим звужується і хронотоп, у якому живе старіюча людина. Спочатку згасає інтерес до майбутнього, але ще зберігається до минулого, потім перестає цікавити і минуле. На останніх етапах старіння хронотоп звужується до "тут і тепер", пов'язаного з реалізацією вітальних імпульсів. На останньому етапі починає розмиватися, навіть, і сприймання теперішнього, зникає особистісне відношення до себе, самосвідомість розпадається.

Від того, наскільки успішно вдалося побудувати визначені життєві плани на майбутнє, значною мірою залежить міра задоволеності життям у літньому віці. Тому, від розвитку здатності до автобіографічного антиципування залежить і психологічне самопочуття і, навіть, психічне здоров'я літніх людей. Важливим моментом автобіографічного антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті. Але сучасне наше суспільство у процесі соціалізації погано озброює людину чіткими установками до проблеми смерті. Подібна тема хоч і не є забороненою темою розмов, але і не вважається достатньо пристойною. Така невизначеність сучасної нашої культури до проблеми смерті спричиняє багатьох літніх людей розв'язувати її шляхом звертання до більш ранніх культурних трактовок смерті, які дає релігія. При конструктивному ставленні

до смерті спостерігається навпаки активізація інтересу літньої людини до майбуття і, особливо, того, яке виходить за межі власного життя й торкається дітей, онуків правнуків та інших близьких людей, справи життя, міста, країни.

Висновки. Виявлено, що досягнення пенсійного віку ставить нові запити перед автобіографічною антиципацією, хоча попри всю радикальність такої події, як вихід на пенсію, далеко не всі люди передпенсійного віку достатньо ретельно аналізують свої життєві перспективи і будують достатньо визначені плани щодо пенсійного періоду. Від розвитку здатності до антиципування значною мірою залежить психологічне самопочуття, психічне здоров'я літніх людей. Також важливим моментом антиципування у старості є визначення людиною свого відношення до смерті, яка починає антиципуватися як близька і неминуча подія. Щодо розвитку професійної антиципації, то встановлено, що професійний досвід може як покращувати антиципування, створюючи для нього відповідну базу, так і погіршувати, створюючи умови для упередженості та консерватизму. Отримані дані не висчерпують всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальші дослідження у напрямку вивчення психологічних особливостей геронтогенезу антиципації осіб похилого віку вбачаємо в аналізі їх поведінкового та емоційного компонентів; розробці та втіленні комплексної програми соціально-психологічної допомоги особам похилого віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б. Г.* Некоторые проблемы психологии взрослых / Б. Г. Ананьев. – М. : Знание, 1972. – 32 с.
2. *Бернштейн Н. А.* О ловкости и ее развитии / Н. А. Бернштейн. – М. : ФиС, 1991. – 288 с.
3. *Болтенко В. В.* Изменение личности у престарелых, проживающих в домах-интернатах : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Возрастная и педагогическая психология" / В. В. Болтенко. – М., 1980. – 21 с.
4. *Висьневская-Рошковская К.* Новая жизнь после шестидесяти / К. Висьневская-Рошковская. – М. : Прогресс, 1989. – 263 с.
5. *Вірна Ж. П.* Життєві та професійні перспективи в структурі особистісної саморегуляції / Ж. П. Вірна // Психологія – К., 2002. – Вип. 15 – С. 22 – 31.
6. *Глуханюк Н. С.* Поздний возраст и стратегии его освоения : учеб.-метод. пособ. / Н. С. Глуханюк, Т. Б. Гершкович. – [2-е изд., доп.]. – М. : Полиграфцентр, 2003. – 111 с.
7. *Головаха Е. И.* Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
8. *Кларк А.* Черты будущего / А. Кларк. – М. : Мир, 1966. – 286 с.
9. *Кроник А. А.* Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : дис. ... в виде научн. докл. доктора психол. наук / А. А. Кроник. – М., 1994. – 71 с.
10. *Мечников И. И.* Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Наука, 1988. – 382 с.
11. *Орбан Л. Е.* Життєва перспектива особистості : акмеологічний аспект аналізу / Л. Е. Орбан // зб. наук. пр. : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 1. – С. 14 – 25.

12. *Паніна Н. В.* Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук : спец. 22.00.04 "Соціальні та галузеві соціології" / Н. В. Паніна. – К., 1993. – 37 с.

13. *Порсева Х.О.* Психологічний аналіз особистісних проблем людей похилого віку //Студентський науковий вісник ТДПУ. – 2001. – Випуск № 4. – С. 89–91.

14. *Френкель З. И.* Удлинение жизни и деятельная старость / З. И. Френкель. – М. : Изд-во АМН СССР, 1949. – 394 с.

15. *Чудновский В. Э.* Исследование проблем смысла жизни и акме (возрастной, профессиональный и социореабилитационный аспекты) / В. Э. Чудновский, А. А. Бодалев, Г. А. Кайзер // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 128 – 134.

16. *Чудновский В. Э.* Проблема становления смыс-ложизненных ориентаций личности / В. Э. Чудновский // Психологический журнал. – 2004. – № 6. – С. 2 –10.

17. *Шати́ро В. Д.* Человек на пенсии / В. Д. Шапиро. – М. : Мысль, 1980. –208 с.

Подано до редакції 09.04.12
